

Kaotikus sodródás a légkörben: a RePLaT lagrange-i terjedési modell

---

Haszpra Tímea

Eötvös Loránd Tudományegyetem
MTA–ELTE Elméleti Fizikai Kutatócsoport

2014. január 22. OMSZ

Légköri szennyeződések

- vulkánkitörések, légszennyezés → légköri áramlások → sodródás, keveredés, ülepedés
- *Eyjafjallajökull* (Izland) 2010. tavasz
- *Fukushima* (Japán) 2011. tavasz
- ... stb.
- a szennyeződések a forrástól távolabbra is eljuthatnak

Terjedési modellek

- *euleri modellek*: Földhöz rögzített koordinátarendszerben, rácshálózaton
- *lagrange-i modellek*: trajektóriák (részecskék/pöff/levegőcella)
  - „álrészecskék” (számítási részecskék)
    - a pontszerű részecskék a szélmezővel sodródnak
    - a részecskékhez mesterséges tömeg tartozik (pl. 1 kg), időben változik → a tömeg az ülepedéssel exponenciálisan csökken: $\Delta m/\Delta t = -C \cdot m$
    - gravitációs ülepedés?
    - pl.: FLEXPART, HYSPLIT, NAME, SNAP, GEARN, MLDP0

Terjedési modellek

- *lagrange-i modellek*: trajektóriák (részecskék/pöff/levegőcella)

- valódi részecskék

- a részecskéknek valóságnak megfelelő méret és sűrűség (tömeg) tartozik
pl. $r = 1 \mu\text{m}$, $\rho = 2000 \text{ kg/m}^3$
- a részecskék mozgását a légköri áramlások és a határsebesség adja meg
- pl.: PUFF, VAFTAD
- vulkáni hamu terjedésének gyors előrejelzésére
- nincs csapadék általi kimosódás és esetleg turbulens diffúzió sem

RePLaT modell

(Real Particle Lagrangian Trajectory modell)

- valódi részecskéket követő lagrange-i terjedési modell
  - valóságnak megfelelő ρ sűrűségű és r sugarú aeroszol részecskék
  - + csapadék általi kimosódás és turbulens diffúzió
  - részecskék mozgása Newton-egyenletből következik:

$$\frac{dx}{dt} = u_{\text{air}}(x(t), y(t), z(t), t)$$

$$\frac{dy}{dt} = v_{\text{air}}(x(t), y(t), z(t), t)$$

$$\frac{dz}{dt} = w_{\text{air}}(x(t), y(t), z(t), t) + w_{\text{term}}$$

$$\text{Re} = \frac{2r |\mathbf{v} - \mathbf{v}_{\text{air}}|}{\nu} \quad \text{Reynolds-szám}$$

ν kinematikai viszkozitás

C_d alaktényező

$$\mathbf{F}_{\text{drag}} + m\mathbf{g} = 0$$

határ-
sebesség $w_{\text{term}} = \begin{cases} -\frac{2}{9} \frac{\rho r^2 g}{\rho_{\text{air}} \nu}, \text{ ha } \text{Re} \ll 1 \\ -\sqrt{\frac{8}{3} \frac{\rho r g}{\rho_{\text{air}} C_d}}, \text{ ha } \text{Re} \gg 1 \end{cases}$

← Stokes-törvényből
(aeroszol részecskék, $r = 1-10 \mu\text{m}$)

← négyzetes közegellenállás
(esőcseppek)

RePLaT modell

(Real Particle Lagrangian Trajectory modell)

- turbulens diffúzió szerepe → véletlen bolyongás

$$\left. \begin{aligned} \frac{dx}{dt} &= u_{\text{air}}(x(t), y(t), z(t), t) \\ \frac{dy}{dt} &= v_{\text{air}}(x(t), y(t), z(t), t) \\ \frac{dz}{dt} &= w_{\text{air}}(x(t), y(t), z(t), t) + w_{\text{term}} \end{aligned} \right\} \begin{aligned} \mathbf{r} &= (x, y, z) \\ \mathbf{v}_{\text{air}} &= (u_{\text{air}}, v_{\text{air}}, w_{\text{air}}) \\ \frac{d\mathbf{r}}{dt} &= \mathbf{v}_{\text{air}} + w_{\text{term}} \mathbf{n} \\ &\quad (\mathbf{n}: \text{függőleges egységvektor}) \end{aligned}$$

$$\frac{d\mathbf{r}}{dt} = \mathbf{v}_{\text{air}} + w_{\text{term}} \mathbf{n} + \boldsymbol{\xi} \cdot \mathbf{D}(\mathbf{r})$$

$\boldsymbol{\xi}$ fehérzaj
 $\mathbf{D}(\mathbf{r})$ turbulens diffúzió

$K_x, K_y = \text{állandó}, K_z$: Monin–Obukhov-elmélet

RePLaT modell

(Real Particle Lagrangian Trajectory modell)

- nedves ülepedés

euleri szemléletben:

$$\frac{dn}{dt} = -k_w n$$

$$\frac{n(\Delta t)}{n(0)} = \exp(-k_w \Delta t) \leftarrow \text{bent}$$

$$1 - \frac{n(\Delta t)}{n(0)} = 1 - \exp(-k_w \Delta t) \leftarrow \text{kiesik}$$

k_w, r_{rain} : P csapadékintenzitástól függ

$$\rho_{\text{rain}} = 1000 \text{ kg/m}^3$$

csapadék szerepe: 850 hPa alatt

n koncentráció

k_w nedves ülepedési együttható,
kimosódási együttható

egy részecske
 $p = 1 - \exp(-k_w \Delta t)$
valószínűséggel
esőcseppbe kerül

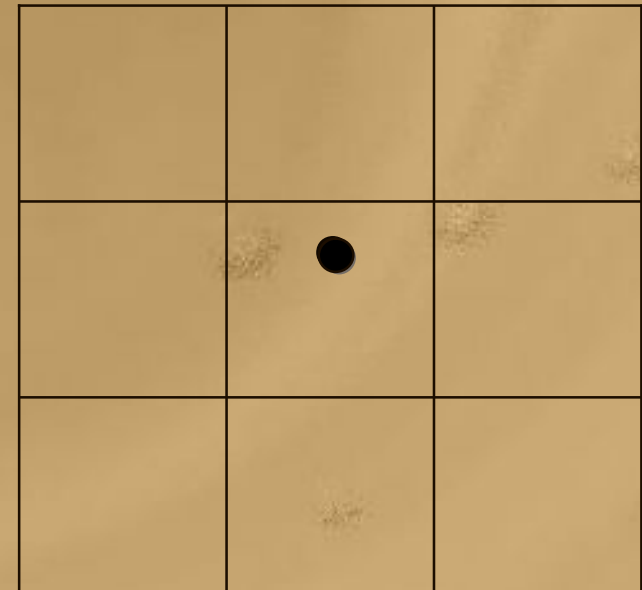
$\rightarrow r = r_{\text{rain}}, \rho = \rho_{\text{rain}}$
 $\rightarrow w'_{\text{term}} \gg w_{\text{term}}$

Adatok, módszerek

- szélmező és egyéb adatok:
  - ERA Interim adatbázisból (ECMWF):
0,5 °×0,5° vagy 1,5°×1,5°, 6 óra

- mozgásegyenletek λ , φ , p változókkal
- interpoláció a részecskék helyére
  - vízszintesen: biköbös spline
  - függőlegesen és időben: lineáris
- differenciálegyenletek numerikus megoldása Euler-módszerrel

Mozgásegyenletek

[Visser (1997)]

$$\lambda(t + \Delta t) = \lambda(t) + \frac{u_{\text{air}}}{R_E \cos \varphi} \Delta t + \xi \sqrt{24K_\lambda \Delta t}$$

$$\varphi(t + \Delta t) = \varphi(t) + \frac{v_{\text{air}}}{R_E} \Delta t + \xi \sqrt{24K_\varphi \Delta t}$$

$$p(t + \Delta t) = p(t) + (\omega_{\text{air}} + \omega_{\text{term}}) \Delta t + \xi \sqrt{24K_p \Delta t} + \frac{\partial K_p}{\partial p} \Delta t$$

$$K_\lambda = \frac{K_x}{(R_E \cos \varphi_p)^2}$$

$$K_\varphi = \frac{K_y}{(R_E)^2}$$

ξ : $[-0,5; 0,5]$ egyenletes eloszlás

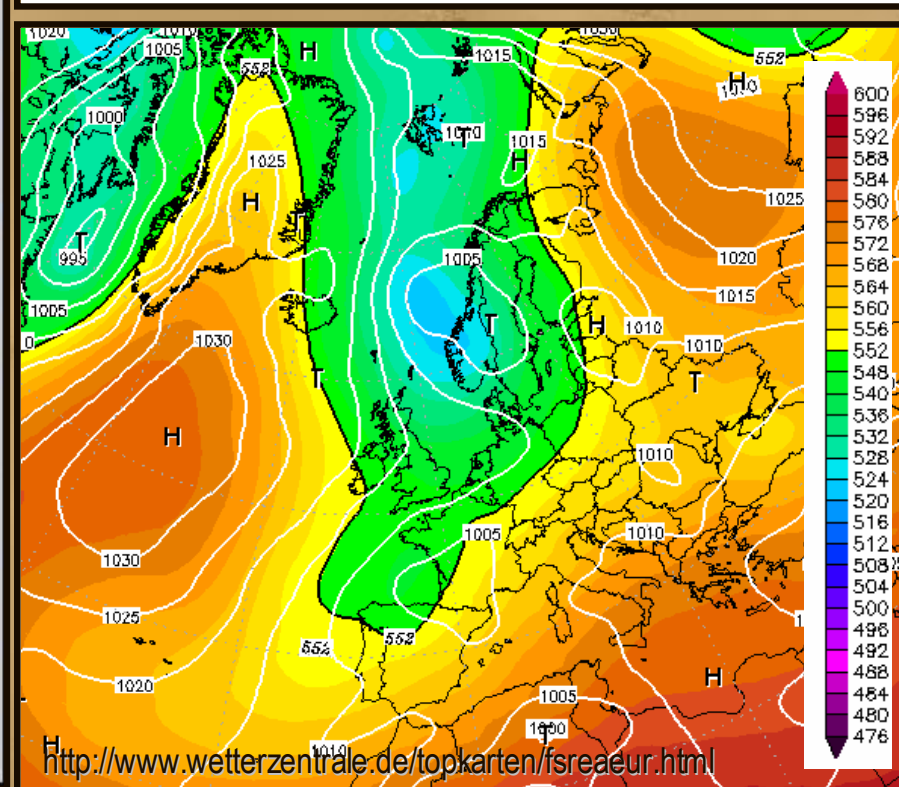
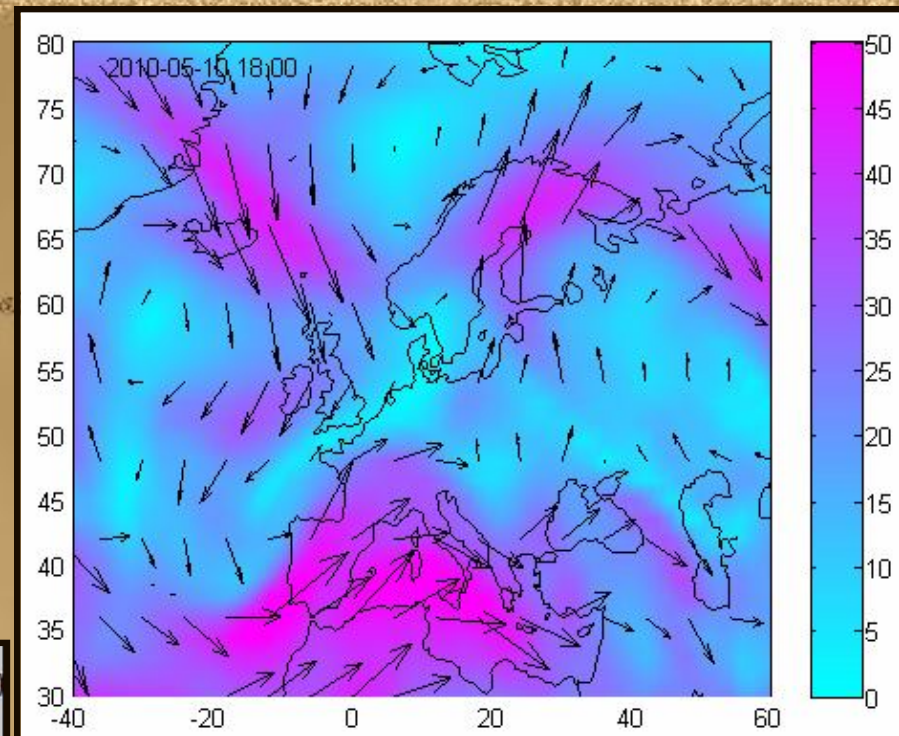
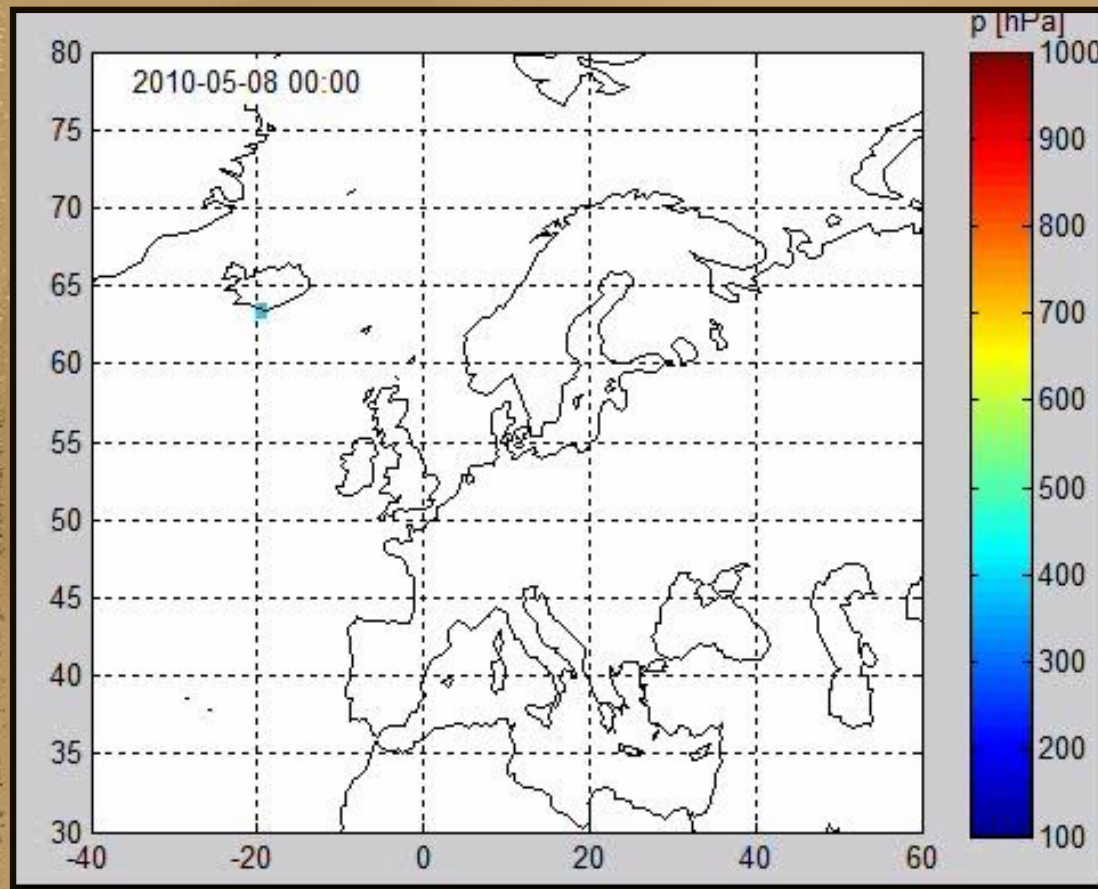
K_x, K_y : állandó vízszintes turb. diff. együtthatók

$K_p \leftarrow K_z$: Monin–Obukhov-féle hasonlósági elmélet

Esettanulmányok

Eyjafjallajökull- szimuláció (2010. május 8–19.)

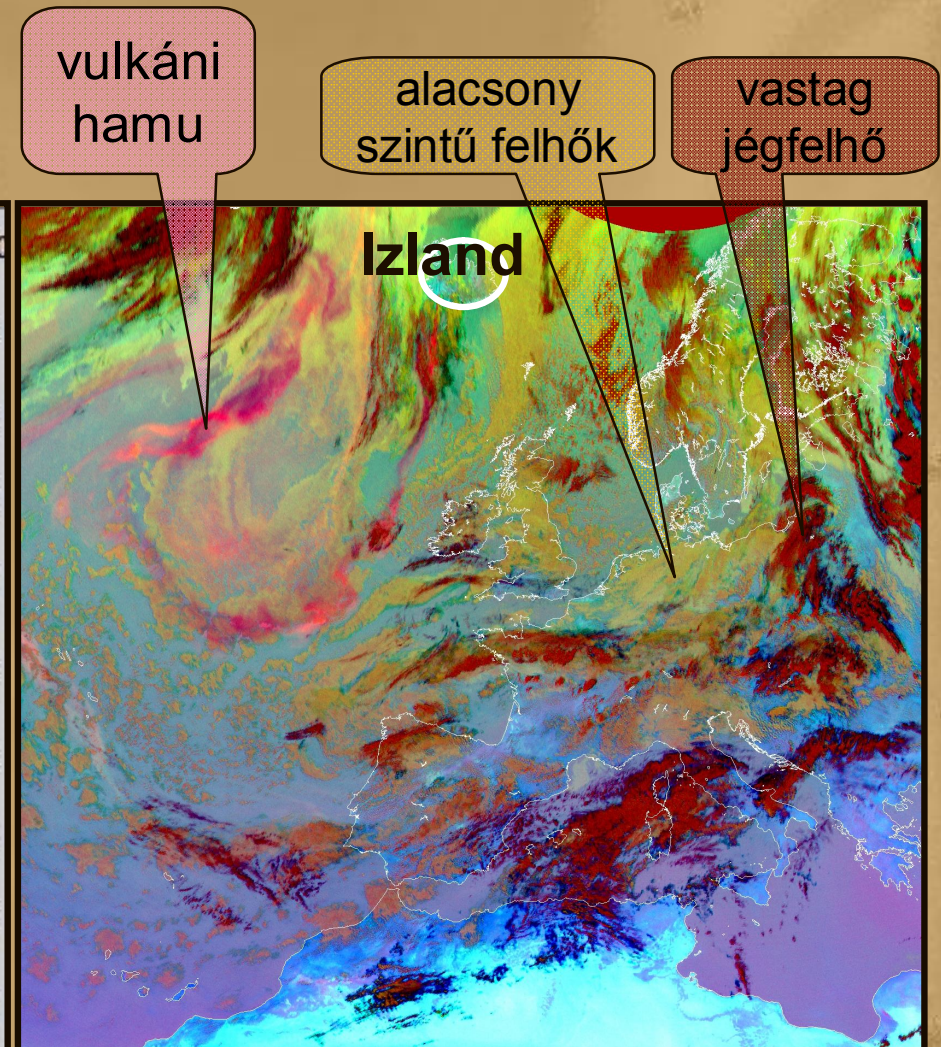
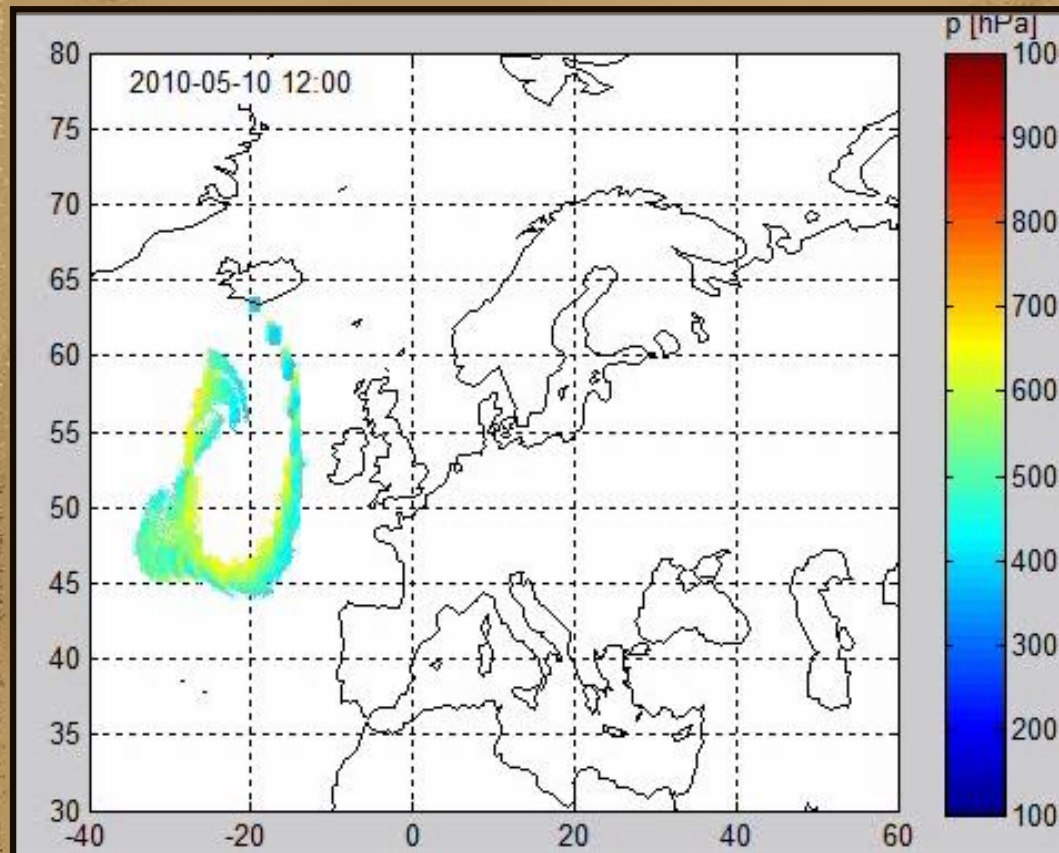
$r = 1 \mu\text{m}$, $\rho = 2000 \text{ kg/m}^3$
 $n = 70 \cdot 1000 \text{ db}$

Eyjafjallajökull-szimuláció (2010. május 8–19.)

- összehasonlítás műholdas megfigyelésekkel

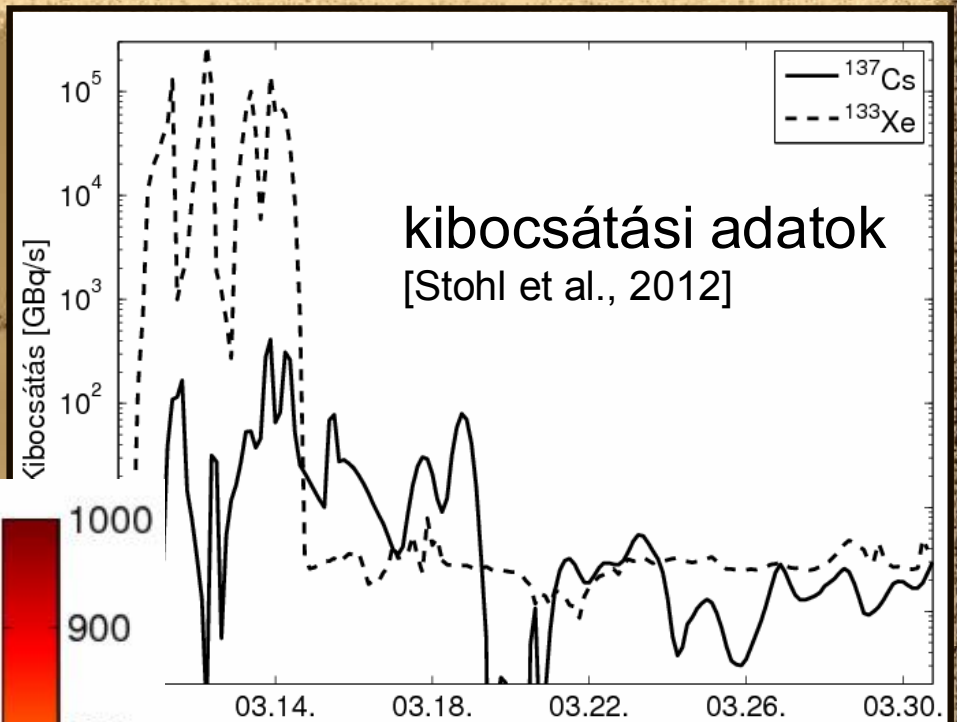
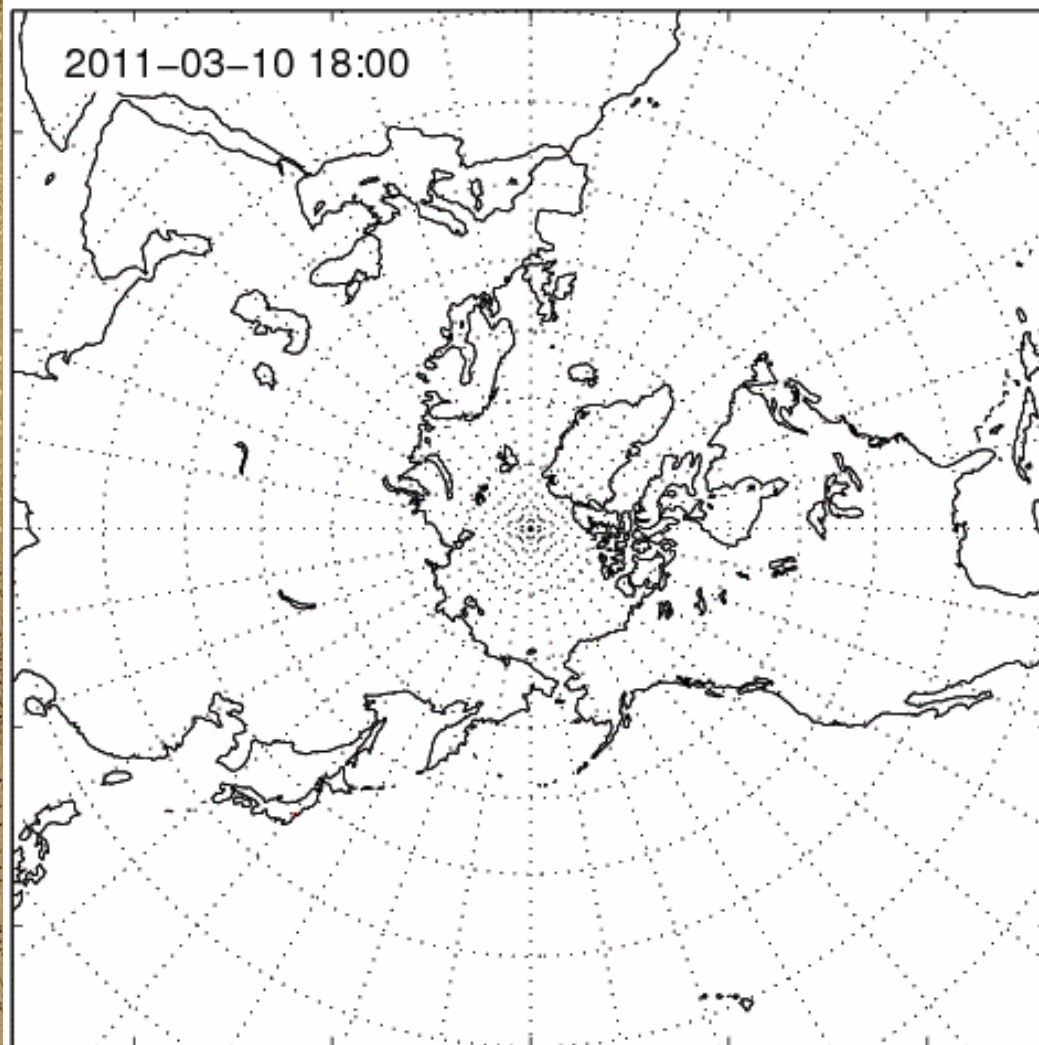

[http://www.eumetsat.int/Home/Main/Image_Gallery/Topical_Images/index.htm?|=en]

Fukushima- szimuláció

(2011. márc. 10–30.)

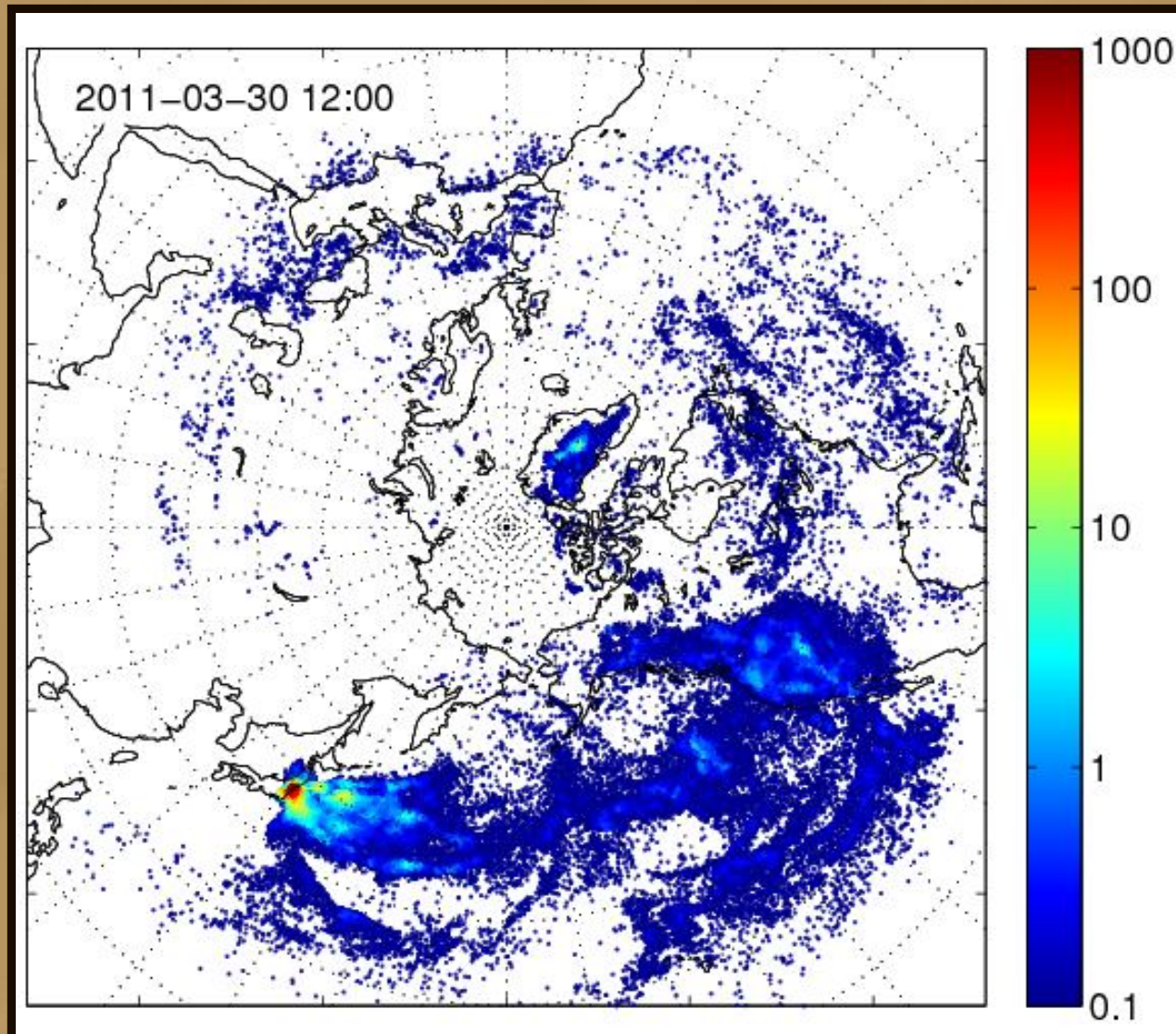
¹³⁷Cs izotóp ($\tau = 30$ év)

$r = 0,2 \mu\text{m}$, $\rho = 1900 \text{ kg/m}^3$

$n = 10^6$ db

Fukushima-szimuláció

(2011. márc. 10–30.)

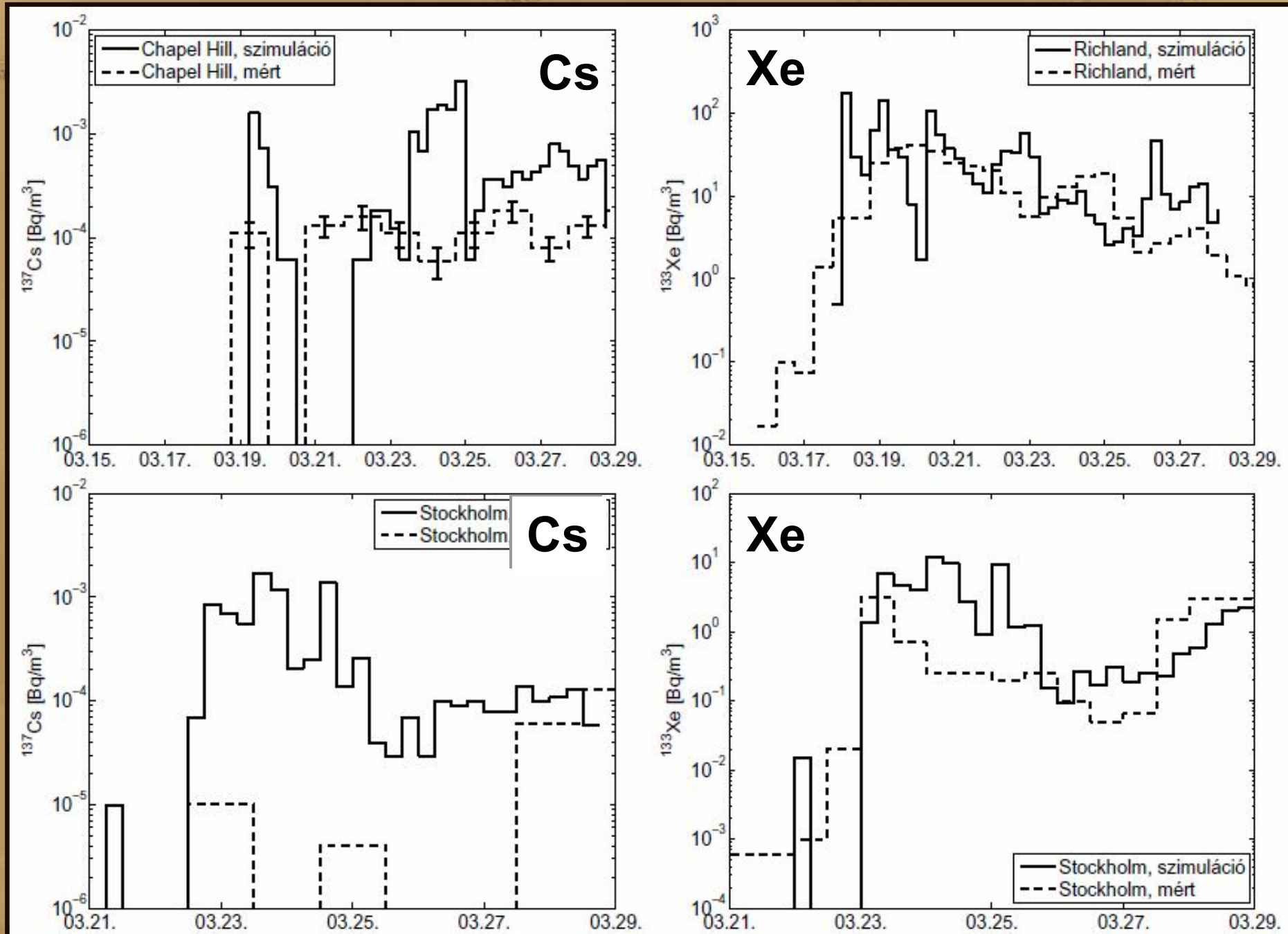

^{137}Cs ülepedési mező
[kBq/m^2]
március 10–30.

Fukushima-szimuláció

Az eredmények összevetése
mérési adatokkal

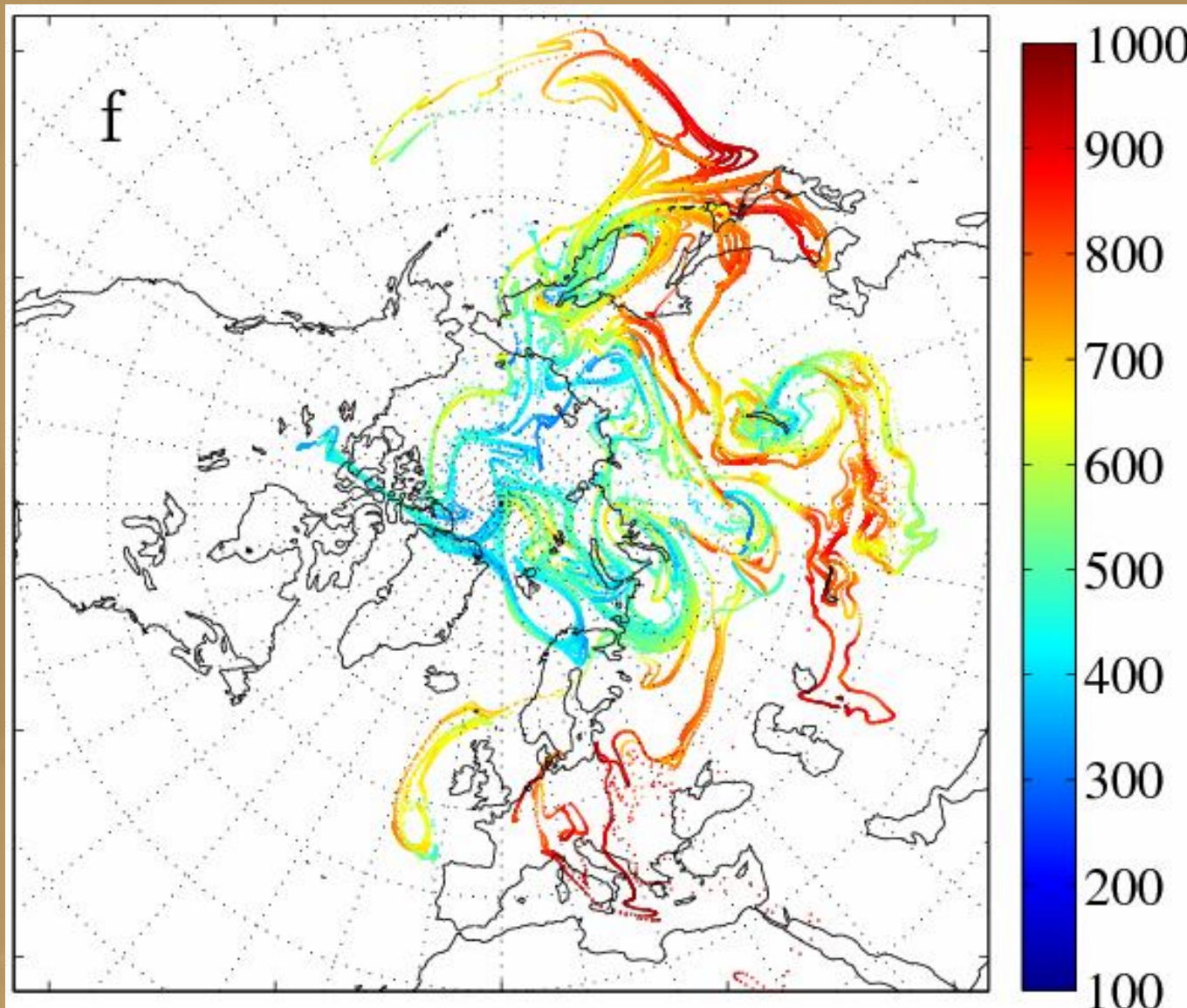

A kaotikus sodródás jellemzői a légkörben

A szennyeződésfelhők nyúlása

Esettanulmány (0, 2, 4, 6, 8, 10 nap)

$L_0 = 3^\circ \approx 333$ km
meridionális vonal-
darab

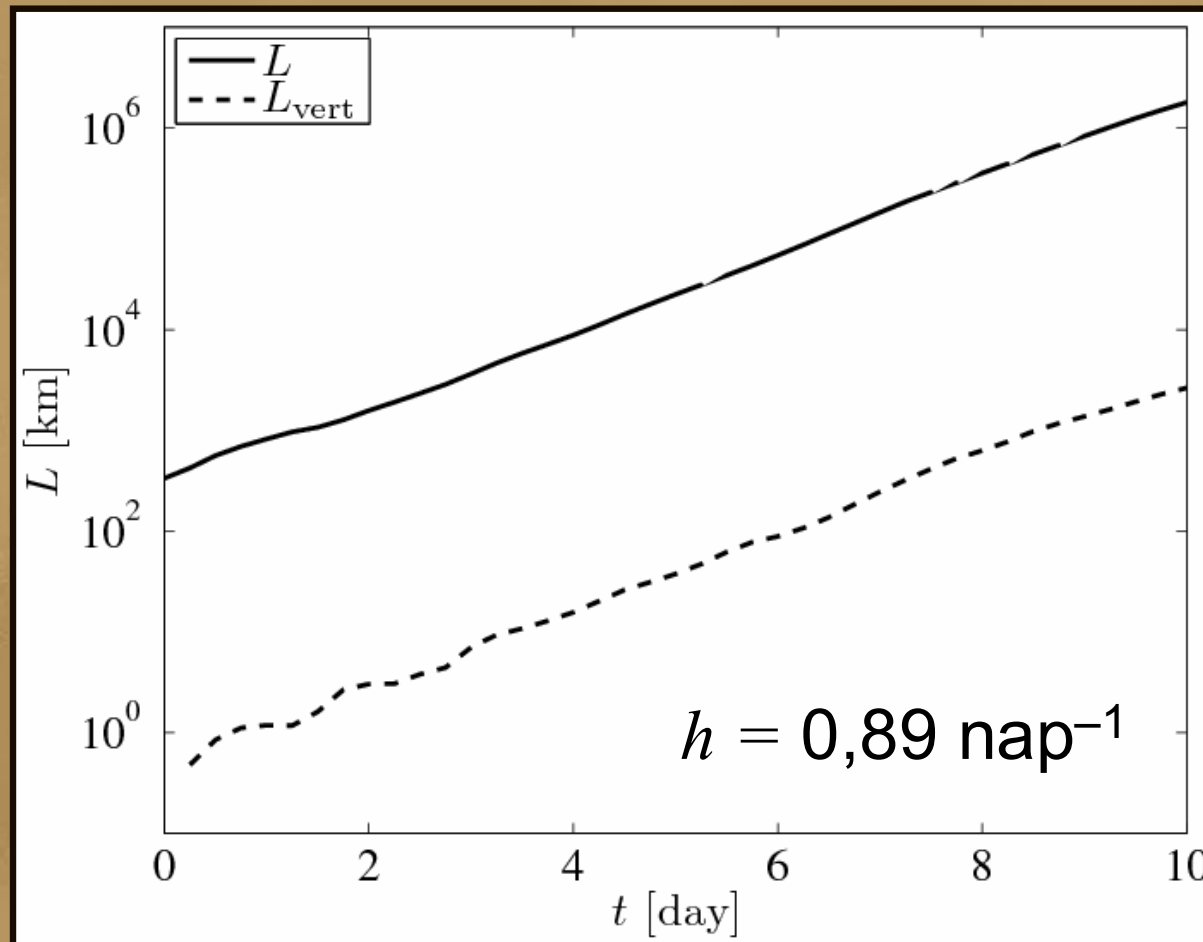
$n_0 = 2 \cdot 10^5$ részecske
 $r = 0$ (gáz, kicsiny
részecskék)

szimulációk:

- nincs turb. diff.
- nincs csapadék

Topologikus entrópia (h)

- erősen nyúlik
- vonaldarab hossza:

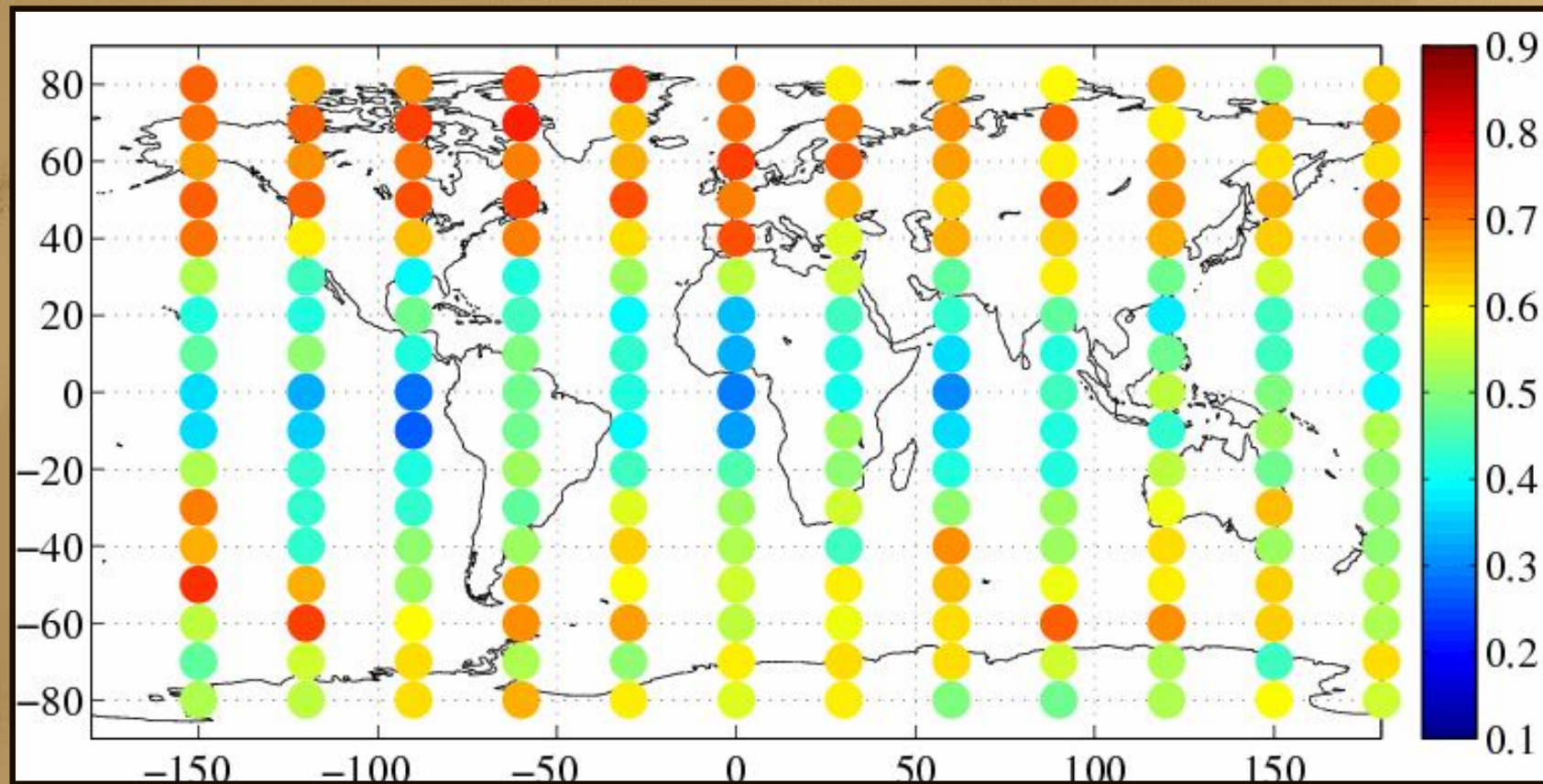
$$L(t) \sim \exp(ht)$$

- h : topologikus entrópia
- a kaotikus viselkedés mérőszáma: a bonyolultság, szabálytalanság mértéke
- óceánban hasznosnak bizonyult [Thiffeault, 2010]

- a Ljapunov-exponenshez hasonló mennyiség, és $h \geq \lambda$

Topologikus entrópia (h)

Földrajzi és évszakos eloszlás

DECEMBER-FEBRUÁR

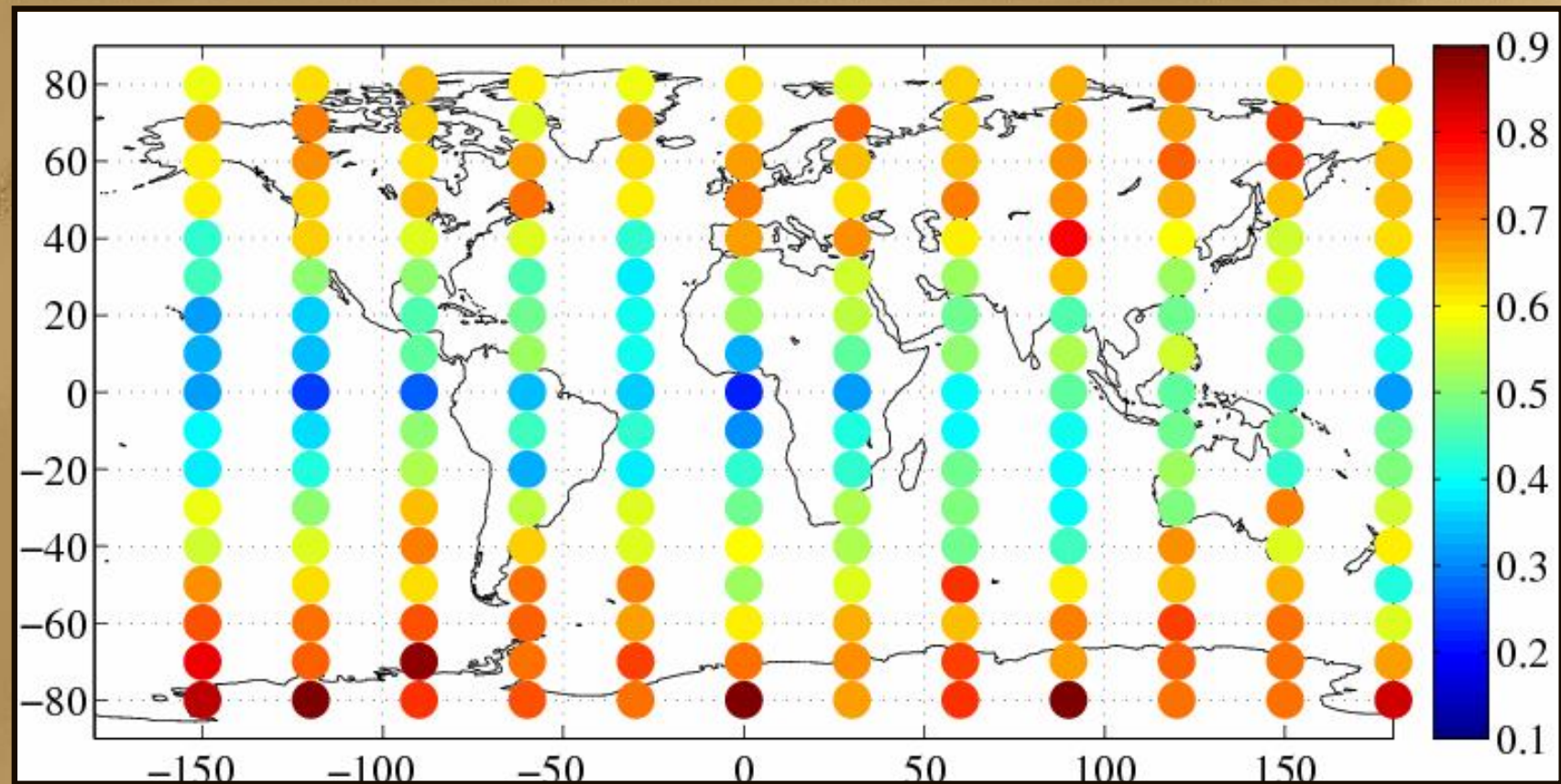
h [nap⁻¹] átlag

$p = 500$ hPa, $r = 0$ μ m, $L_0 = 3^\circ$

Topologikus entrópia (h)

Földrajzi és évszakos eloszlás

JÚNIUS–AUGUSZTUS

h [nap⁻¹] átlag

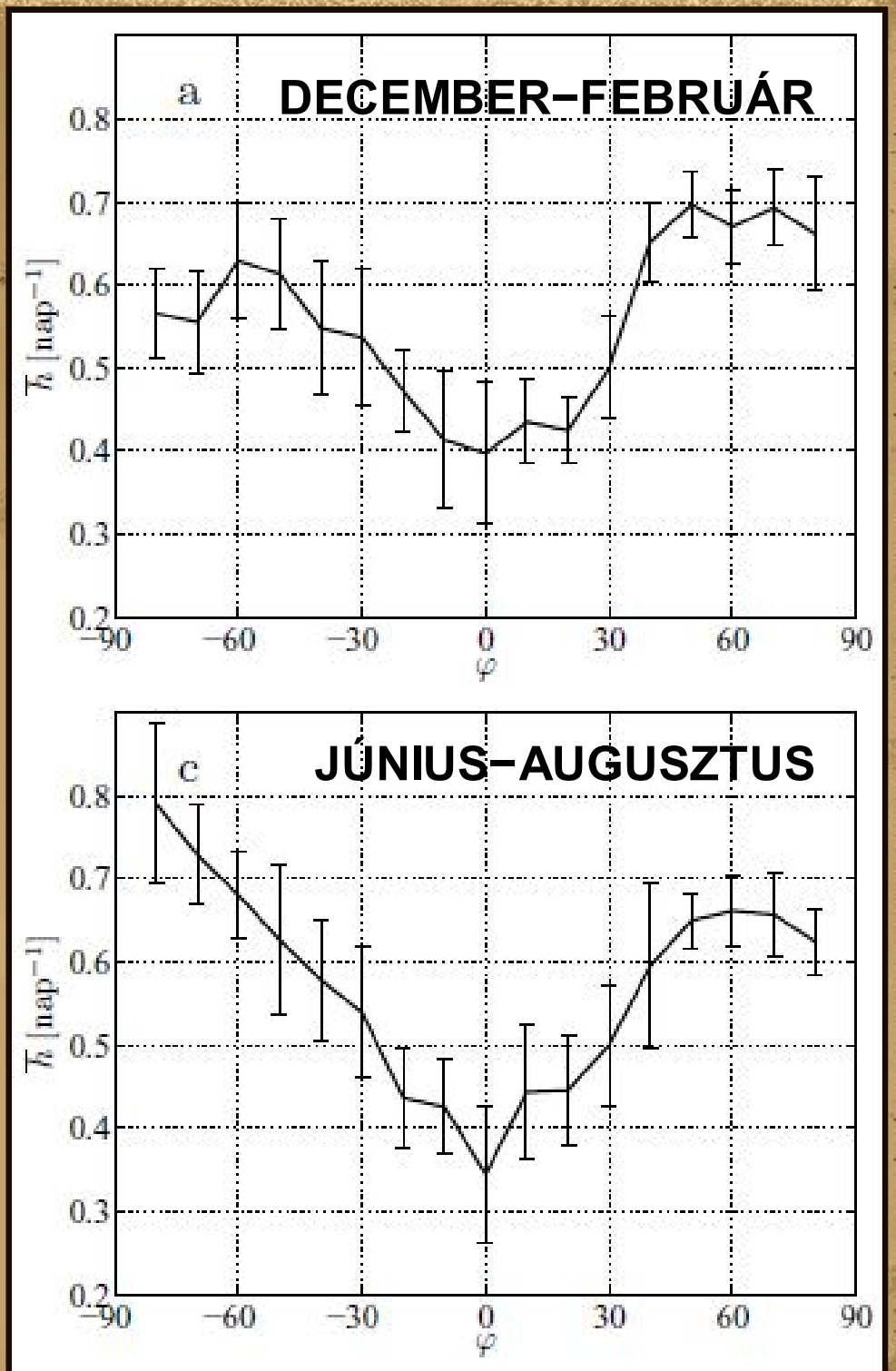
$p = 500$ hPa, $r = 0$ μ m, $L_0 = 3^\circ$

Topologikus entrópia (h)

Földrajzi és évszakos eloszlás

- *Legnagyobb* ($0,6-0,9 \text{ nap}^{-1}$)
közepes szélességeken (főként télen)
↑
ciklonok erős keverési és nyírási hatása
a részecskékre
- *Legkisebb* ($0,2-0,5 \text{ nap}^{-1}$)
trópusok
- $t = 10 \text{ nap}$
 $h = 0,65 \text{ nap}^{-1} \rightarrow 670 L_0$
 $\Delta h = 0,7 \text{ nap}^{-1} \rightarrow 1100 L_{\max}/L_{\min}$

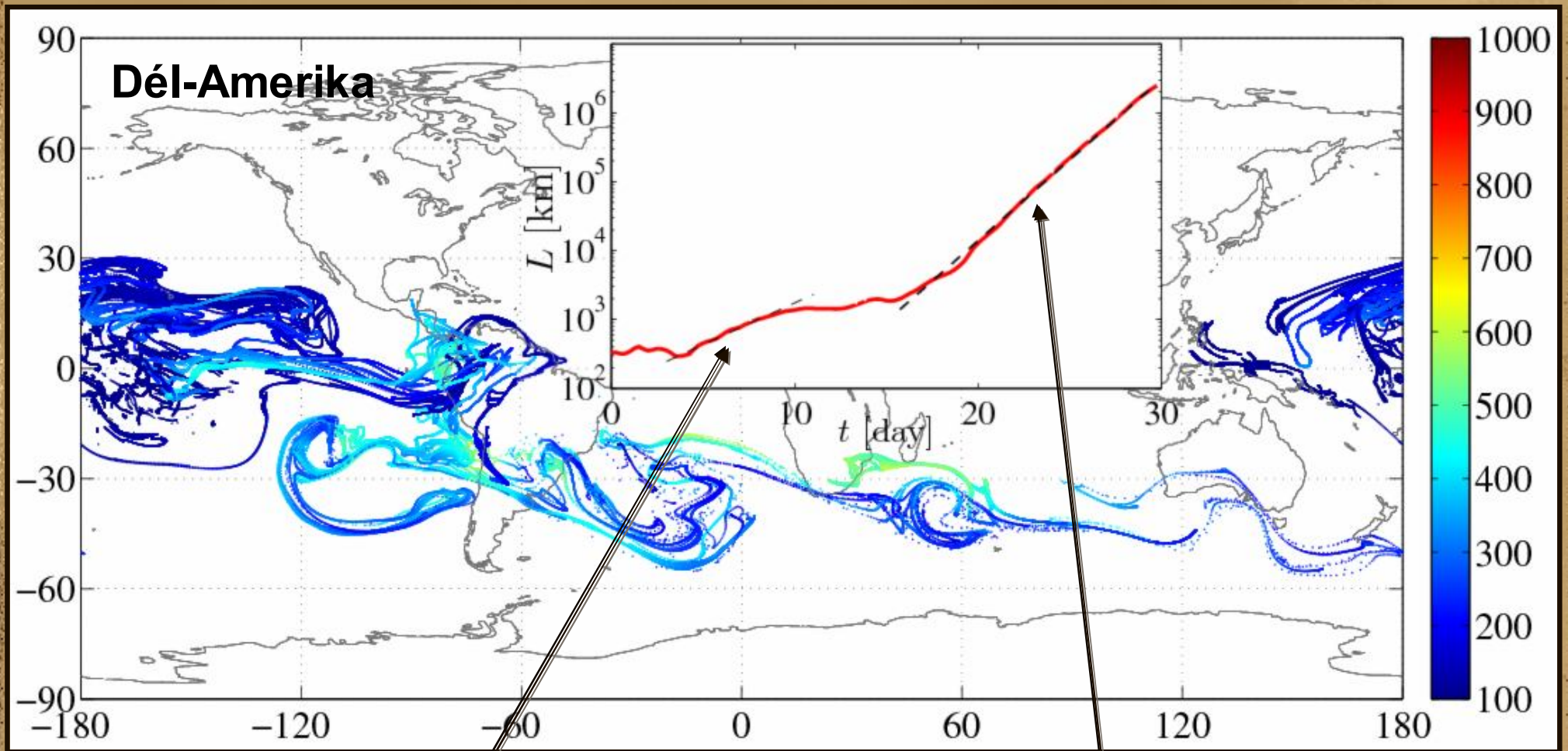

Topologikus entrópia

10 napos vs. „hosszú idejű” topologikus entrópia

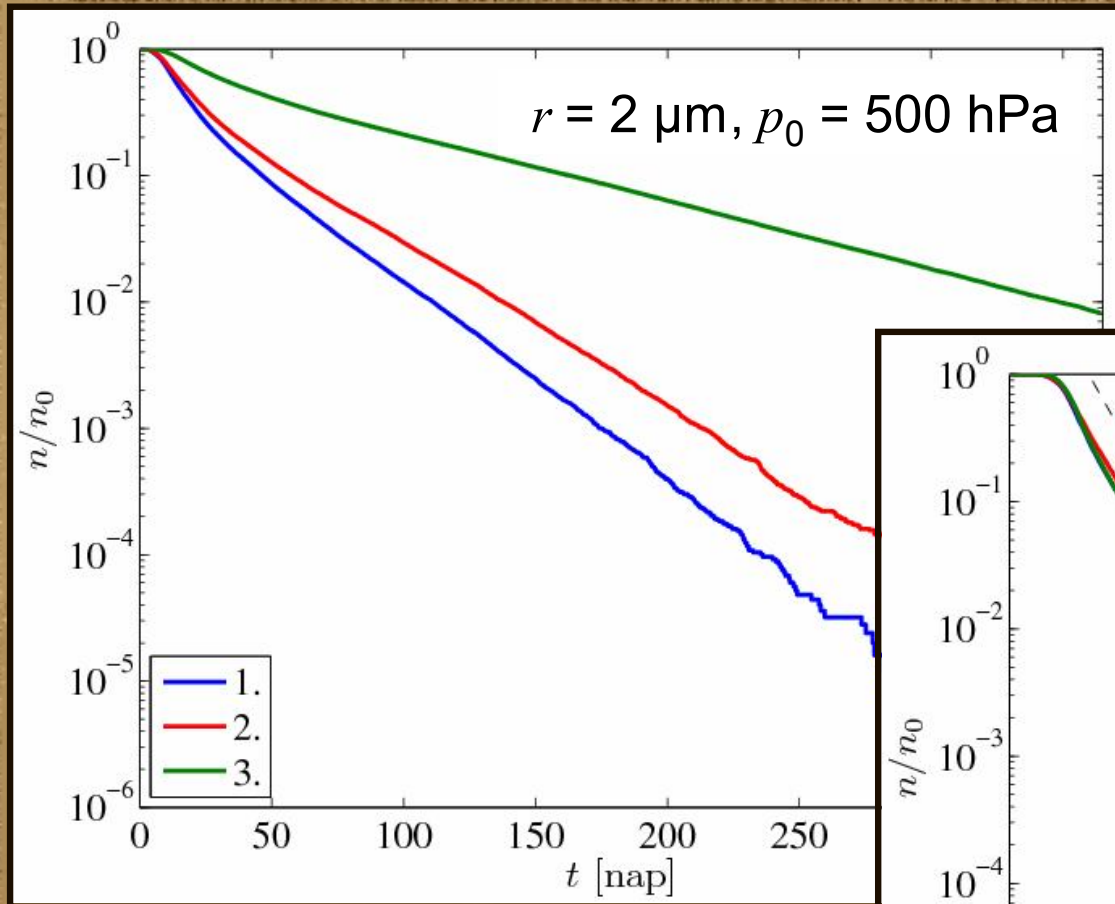
$$h = 0,25 \text{ nap}^{-1}$$

$$h = 0,54 \text{ nap}^{-1}$$

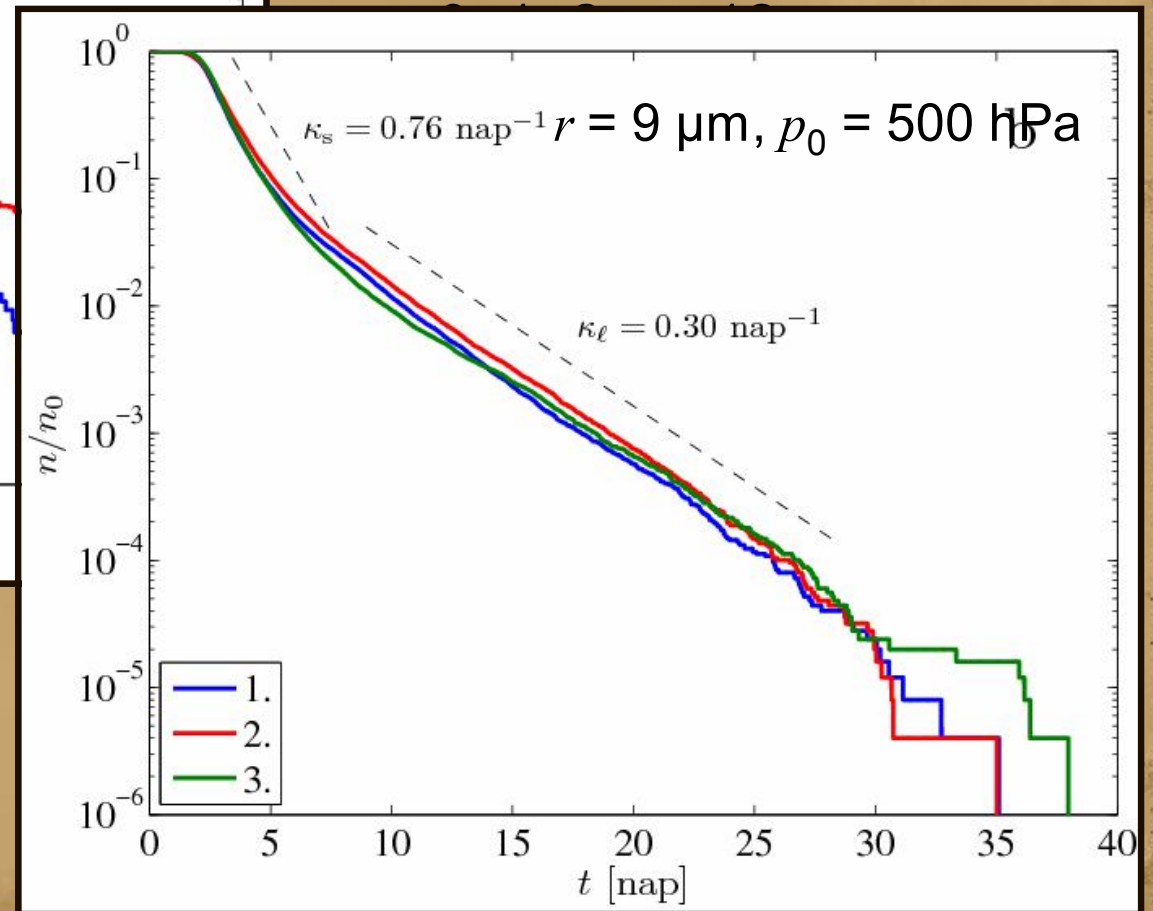

A részecskék kiülepedésnek üteme

Szökési ráta (κ)

- $n_0 = 2,5 \cdot 10^5$ részecske
- egyenletes elosztva adott p_0 szinten a légkörben
- $p_0 = 500, 700, 850, 900 \text{ hPa}$

$$\frac{n(t)}{n_0} \sim \exp(-\kappa_s t), \exp(-\kappa_l t)$$

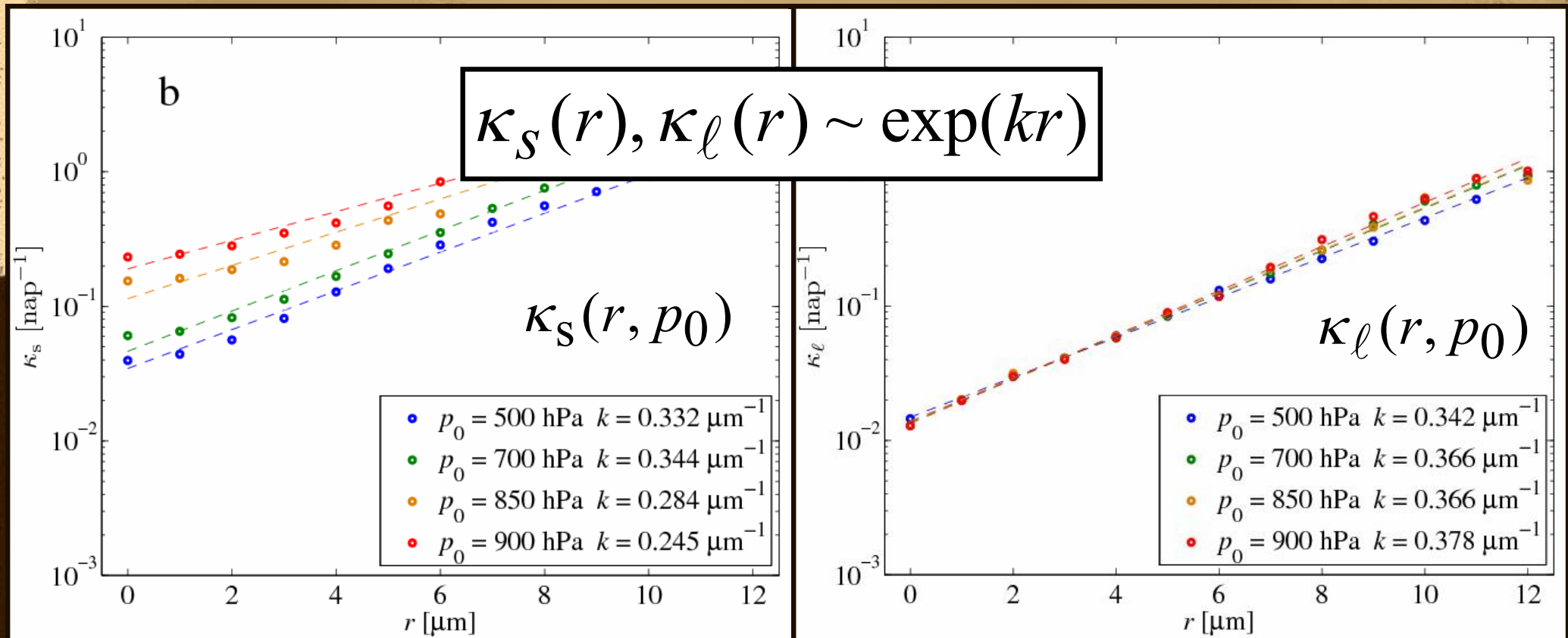
Szökési ráta (κ)

κ függése r -től és p_0 -tól

κ_s : rövidtávú szökési ráta
a részecskék többségét jellemzi

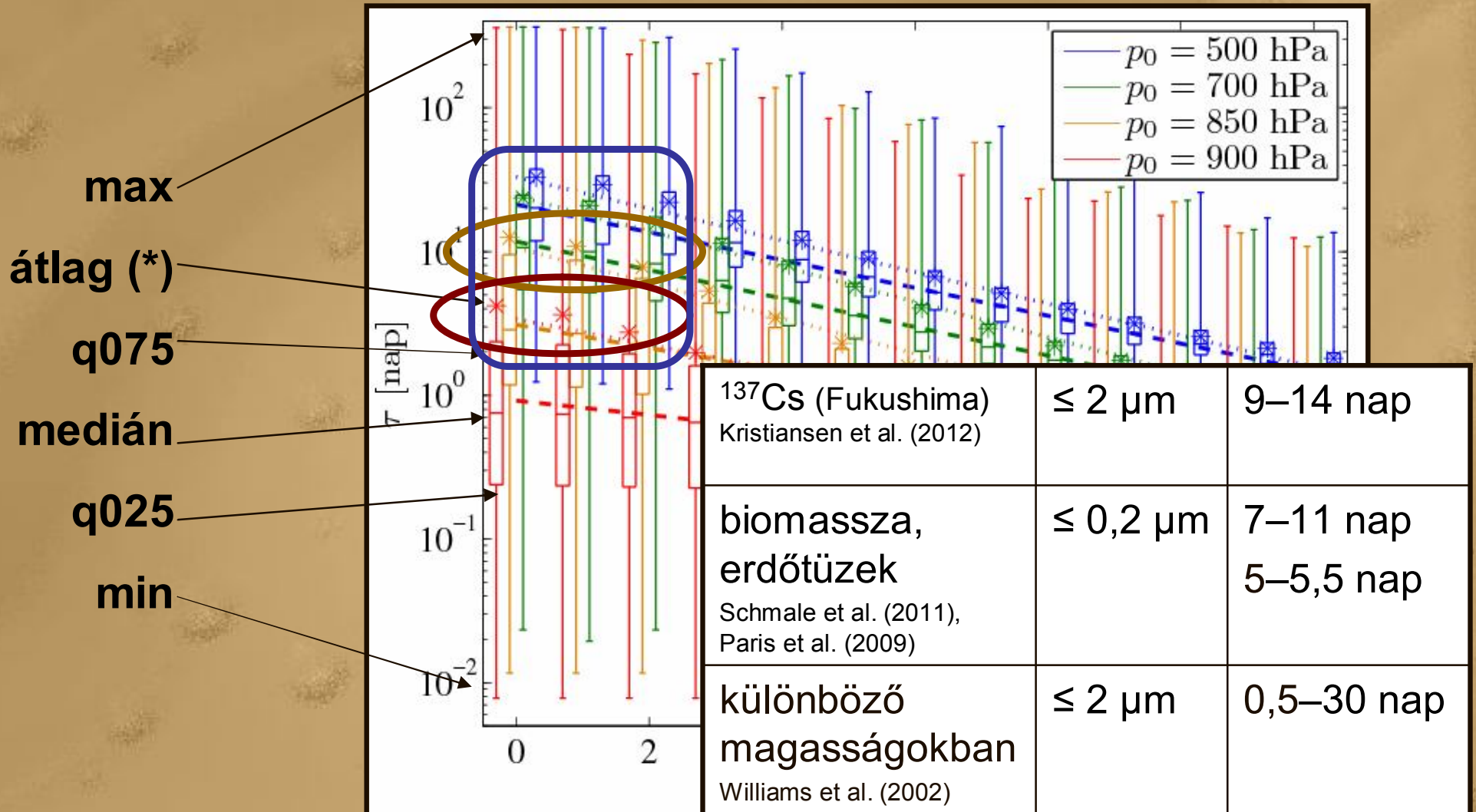
$$\frac{n(t)}{n_0} \sim \exp(-\kappa_s t), \exp(-\kappa_\ell t)$$

κ_ℓ : hosszútávú szökési ráta
a sokáig légkörben maradó
részecskéket jellemzi $\rightarrow$ jól
elkeveredtek már

Tartózkodási idő (τ) a káosz átlagos élettartama

τ a magassággal nő
 $\tau \sim \exp(-kr)$ és $\tau \approx 1/\kappa_s$

Összefoglalás

- a RePLaT lagrange-i terjedési modell kidolgozása
- a modell tesztelése az Eyjafjallajökull vulkán és a fukushimai baleset esetén
  - Haszpra, T., Tél, T. (2011): Volcanic ash in the free atmosphere: A dynamical systems approach. *Journal of Physics: Conference Series*, **333**, 012008.
  - Haszpra T. (2013): Világjáró részecskék a légkörben – Az Eyjafjallajökull vulkán kitörésének és a fukushimai balesetnek a tanulságai. *Természet Világa*, **144**, Káosz, környezet, komplexitás különszám, 67–72.

Összefoglalás

- a RePLaT egyedi részecskék mozgását határozza meg → alkalmas a sodródás dinamikai rendszerek szemléletében, a **kaotikus viselkedés** szempontjából való tanulmányozására is
- a szennyeződésfelhők nyúlását jellemző **topologikus entrópia**
  - Haszpra, T., Tél, T. (2013): Topological entropy: a Lagrangian measure of the state of the free atmosphere. *Journal of the Atmospheric Sciences*, **70**, 12, 4030–4040.
- a részecskék kiülepedésének ütemét leíró **szökési ráta**
  - Haszpra, T., Tél, T. (2013): Escape rate: a Lagrangian measure of particle deposition from the atmosphere. *Nonlinear Processes in Geophysics*, **20**, 5, 867–881.
- a felhasznált meteorológiai mezőkben rejlő bizonytalanságok vizsgálata a terjedési számításra (ensemble előrejelzés)
  - Haszpra, T., Lagzi, I., Tél, T. (2013): Dispersion of aerosol particles in the free atmosphere using ensemble forecasts. *Nonlinear Processes in Geophysics*, **20**, 5, 759–770.